

הקדמה

ספר זה פותח צוהר לתיאור חיי הנשים היהודיות במרוקו, בהביאו ממכתביהן, ממכתבים שנכתבו בשמן וממכתבים עליהן.

עד כה היו המקורות לתיאור חייה של האשה היהודייה במרוקו כתבים עבריים, כגון ספרות השו"ת, דרשות, תקנות, זיכרונות, סיפורי עם ושירים, וכן מקורות לועזיים, כגון יומני תיירים ומבקרים זרים שכתבו, בין השאר, על האשה היהודייה (בדרך כלל על יופייה, לבושה, נישואיה, טקסי חתונה, אמונות עממיות של נשים ועוד).

בביבליוגרפיה על יהדות צפון אפריקה, שערך אברהם הטל (מהדורה שנייה תשנ"ג), נמנים 88 מאמרים על נשים – 48 מתוכם עוסקים בנשים יהודיות במרוקו, מהם בנשים שעלו לארץ. מאמרים אחדים נכתבו בהיבט היסטורי, ספרותי, ואחרים בהיבט סוציולוגי ואנתרופולוגי. תרומה חשובה לחקר הנושא הרים אברהם שטאל ז"ל בספר המונומנטלי 'משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח – מקורות, הפניות, השוואות' (ירושלים תשנ"ג), הכולל 1001 מקורות, ובהם אלה הדנים בנשים היהודיות במרוקו. פרטים על חיי האשה, על מעמדה בחברה, על פעילותה הכלכלית, על יחסיה עם סביבתה היהודית והנוכרית ועל נשים צדיקות מובאים גם בספרים המתארים את חיי היהודים במרוקו. למיטב ידיעתי טרם פורסם בנושא זה ספר המתבסס על ארכיון דיפלומטי.

הספר שלפנינו כולל 100 תעודות באנגלית המתפרסמות כאן לראשונה, חוץ מתעודה 89 שפרסמתי בתשנ"ו, תעודות 3-6 בתשס"ד ושני מכתבים שפורסמו בכתבי עת באנגליה (תעודות 46, 73). התעודות, מהן קצרות ומהן ארוכות, מוסרות מידע על תחומי חיים שונים, שנשים היו מעורבות בהם באופן פעיל או סביל. את רוב התעודות איתרתי בארכיון משרד החוץ הבריטי, מיעוטן נמצא בזה של משרד המושבות ובארכיון הממלכתי, וכן בארכיון הלאומי של ארצות הברית. מובאים מכתבי נשים (קצתם נכתבו כנראה על ידי אחרים והן רק חתמו או ייפו את כוחם לחתום בשמן), מכתבים אל נשים ובעיקר מכתבים על נשים. במכתבים משתקפת גם ההוויה היהודית במרוקו בכללותה (פרטים הקשורים בה ניתנים בהערות). חוץ משתי התעודות הראשונות שהן משנות השלושים של המאה ה-18, השאר מהמאה ה-19 עד תחילת המאה ה-20.

נשים יהודיות במרוקו

החלק הראשון של הספר דן בנשים פעילות שגילו יוזמה, שבבעלותן רכוש או שהן משכילות. בחלק השני משתקפת דמות של נשים סבילות שהיו קרבן לפגיעה, להלקאה או לרצח. עם זאת, גם בחלק זה נידונות לעתים נשים המגלות יוזמה, כגון הנשים המסרבות להתאסלם בעקבות הבעל (תעודות 76-81). התעודות מוצגות בשפת המקור ובלוויית תרגום או תמצית בעברית. כן מוצג הרקע לאירוע המתואר בהן.

תודתי נתונה למי שסייעו בידי לעשות את המלאכה: לפרופ' יהודה פרידלנדר, יו"ר ועדת הספרים האקדמית של אוניברסיטת בר-אילן שאישרה את החיבור לפרסום; למנהלת הוצאת הספרים הגב' מרגלית אבישר; לצוות בית ההוצאה: הגב' ענת גל והגב' אן למדן; לעורכת הלשון הגב' צילה שטרן; למר מרדכי קנט ז"ל ולחברי דב גוטליב שסייעו לי. אני מודה גם לגורמים שהשתתפו במימון הוצאתו לאור של הספר: המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר באוניברסיטת בר-אילן, בראשות הפרופ' טובה כהן; רשות המחקר של האוניברסיטה; הקרן למורשת יהדות ספרד ע"ש אהרון ורחל דהאן ביוזמת נשיא האוניברסיטה, בראשות פרופ' אפרים חזן. ייזכרו לטובה בן דודי צ'רלי שטרנברג ורעייתו קלארי ז"ל, אנשי החסד הצדיקים, שזכיתי לחסות בצל קורתם כאשר שהיתי בלונדון לצורך איתור התעודות שבספר. ואחרונה חביבה — לרעייתי הנאמנה דבורה, שעזרה לי באיתור התעודות ובשליבים השונים של העבודה. לכולם התודה והברכה.

מבוא

הקהילה היהודית במרוקו היא עתיקת יומין. לפי המסורת הגיעו יהודים מארץ-ישראל לצפון-אפריקה גלים-גלים – החל בימי הבית הראשון, בעקבות חורבן הבית השני, עם צבאות חניבעל, עם הרומאים ועם הוואנדאלים. בסלא, השוכנת מול רבאט, התגלה קברו של יהודי הלניסטי מהמאה הראשונה לספירה. בעיר הרומית וולוביליס (Volubilis), המכונה עתה ואלילי והשוכנת כ-30 ק"מ ממערב למכנאס, נשתמרה אבן (כנראה ממצבה קדומה) ועליה חרותה הכתובת: 'מטרונא בת רבי יהודה נח', וכן נמצאה מגורה בעלת שבעה קנים עשויה ארד. היה שם יישוב יהודי מהתקופה הרומית עד התקופה הערבית – דומה שמדובר בשבטים ברבריים שהתייחדו. בתפילאלת ובאיפראן שבדרום הרי האטלס נמצאו מצבות קדומות מלפני חורבן בית שני. בתעודות מהגניזה יש ידיעות על יהודים שחיו בדרומה של מרוקו למן המאה התשיעית. ידוע, למשל, על דונש ממדינת דרעה, בן המאה ה-11, שהפנה שאלות לר' יצחק אלפאסי, וזה ענה לו בערבית. אחת הקהילות הגדולות בימי הביניים היתה סג'למאסה שבמדבר, שנוסדה על-ידי שבט ברברי, וכלכלתה היתה על סחר עם סודאן. על יהודים במקום מצוי מידע מהמאה העשירית ואילך. היו בה ישיבה ובית-דין, וחכמים הנהיגו את היושבים בה על-פי ההלכה. רב האי גאון שבבבל (נפטר ב-1038) נשאל מהם שאלה בהלכה, וענה להם.

קהילות אחרות הוקמו בצפונה ובמרכזה של מרוקו. זמן קצר לאחר ייסודה של העיר פאס – אדריס הראשון בן עבדאללה (788-791) בנה אותה ב-789 ליד הנהר סבו. בנו אדריס השני (792-828) בנה עיר בגדה האחרת של הנהר, ושתי הערים אוחדו – באו אליה יהודים מאנדלוסיה, והיא היתה לקהילה החשובה במרוקו, שממנה יצאה תורה מאות בשנים. יהודי פאס וקהילות אחרות קיימו במשך דורות קשרי רוח וכלכלה עם אחיהם שבספרד ובארצות הים התיכון.

במאה ה-11 ייסדו המורבטון את העיר מראכש בדרום. עלי יוסוף תאשפין (1106-1142) הזמין לשם שני רופאים יהודים מסביליה, וכך נוצר הגרעין לקהילה יהודית במראכש. במשך הדורות גדלה הקהילה והיתה לאחת הקהילות הגדולות במרוקו.

נשים יהודיות במרוקו

תקופה קשה עברה על היהודים בימי שלטונם של המומינים (בעברית: 'מייחדים') מ-1146 עד 1269. הם שאפו להכניס תחת כנפי האסלאם את הנוצרים ואת היהודים שחיו במרוקו. קהילות יהודיות נהרסו, ובהן מראכש (נהרסה ב-1147). ב-1150 כבשו המומינים את מכנאס ואילצו את היהודים להתאסלם. היו יהודים שברחו והיגרו לארצות אחרות, בהם הרמב"ם – הוא, אחותו ואביו ר' מימון הדיין היגרו למצרים. אלה שלא רצו להיפרד מרכושם התאסלמו למראית עין, חלקם חזרו ליהדות בגלוי לאחר דורות.

את גזרות המייחדים ביטל אבו יוסוף יעקב (1269-1286), מייסד שושלת בני מרין. בימי שושלת זו, ששלטה עד 1465, נהנו היהודים מביטחון, מחופש דת ומדוֹ-קיום עם המוסלמים, אף כי היו גם פרעות ביהודים, לפי הערכה אחת – בגלל קנאה בהישגיהם.

ה'מלאח': בימי שושלת בני מרין הוקם בפאס המלאח הראשון במרוקו. בשנת 1438 פקד הסולטאן אבו יוסוף עבד אלחק בן אבו סעיד (שלט בשנים 1421-1465) על יהודי פאס, שגרו עד אז עם המוסלמים, לעבור לשטח בפאס החדשה הסמוך לארמון המלכות, וכך נוצר המלאח הראשון. המלאח הוקף חומה, על שערו הופקדו שומרים, ואת שכרם שילמו היהודים. השער ננעל בלילות, בשבתות ובחגים ובמועדי החגים המוסלמיים, שבהם יהודים אינם יוצאים למסחרם ולמלאכתם ב'מדינה' (העיר) המוסלמית.

היה בכך משום תקדים, ובדורות שלאחר־מכן חויבו גם יהודים בערים אחרות לגור במלאח. נימוקים שונים ניתנו למדיניות זו, בהם הרצון לבודד את היהודים מהמוסלמים ולהשפילם. המלמדים סנגוריה על המוסלמים טוענים שהיה זה לטובת היהודים – כדי להגן עליהם מפני פורעים. ואמנם, בדורות הבאים, כשנשקפה סכנה של התנפלות שבטים מרדניים על היהודים, ננעל השער והיהודים חשו בטוחים. המלאח נבנה לפי הדגם של ה־Juderias שבספרד. ככל מיעוט נטו היהודים לחיות יחדיו, בגלל מוסדות הקהילה המשותפים. במאה ה-19 התעוררה בעיית הצפיפות, כי שטח המלאח היה מוגבל ולא גדל על אף הריבוי הטבעי. (במוגדור גרו היהודים העשירים מחוץ לשטח המלאח. היו ערים, כמו טנג'יר, שבהן גרו יהודים עם מוסלמים ונוצרים, ולא הוקם מלאח.)

הגירה מאירופה: לפי מקורות חיצוניים, מן המאה ה-13 ואילך הגיעו יהודים יחידים (שלא במסגרת קהילות) מאירופה למרוקו בעקבות רדיפות, מהם יהודים מאנגליה, מצרפת, מאיטליה ומהולנד. תקופה חדשה מתחילה במרוקו עם הגירתם של מגורשי ספרד (1492) ושל גולי פורטוגל (אחרי 1497), מהם אנוסים שחזרו ליהדות. כשני שלישים מ־200,000 מגורשי ספרד היגרו לאימפריה העות'מאנית וכשליש למרוקו. 'המגורשים' – כך כינו את עצמם דורות רבים אחרי הגירוש – התיישבו בתחילה בפאס, בערי החוף של הים התיכון ושל האוקיינוס: טנג'יר, תיטואן, ארזילה,

מבוא

לאראש, סלא, רבאט, סאפי, מוגדור ועוד ובערים הפנימיות: פאס, צפרו ומכנאס. רק מיעוטם התיישבו במראכש. כאן – כמו במקומות אחרים, ובכללם פאס – פעלו קהילות של 'תושבים'. אלה היו יהודים ותיקים שחיו במרוקו דורות רבים לפני גירוש ספרד. שפתם ומנהגייהם – בין היתר בתפילות, בדיני שחיטה, ובדיני אישות – היו שונים מאלה של המגורשים. בפאס פעל בית כנסת של 'התושבים' עד שנות השישים של המאה ה-20. המגורשים היו הגורם הדומיננטי, המשכיל ובעל היוזמה הכלכלית, לעומת ה'תושבים'. הם שמרו על שפה המכונה 'חקתיה' – דיאלקט ספרדי עם מילים עבריות, שדיברו בה בעיקר בערי החוף של הים התיכון ובערים הצפוניות שלחוף האוקיינוס.

ערים שלחוף הים התיכון ולחוף האוקיינוס היו נתונות לשליטתן של ספרד ושל פורטוגל במאות ה-15-18, ובריטניה שלטה על טנג'יר בשנים 1661-1684. יהודים השתלבו במערכת הכלכלית-המסחרית תחת שלטונם של הזרים, כמתווכים, כסוכנים וכתורגמנים.

שושלת העלאוים: בשנות השישים של המאה ה-17 עלתה לשלטון השושלת העלאוית, המכונה גם פילאלית, שמוצאה מאזור תפילאלת. הראשון בשושלת היה ה'שריף' (צאצא של 'הנביא') רשיד בן מוחמד והוא שלט בשנים 1663-1672, אחריו שלט אסמעיל הראשון בשנים 1672-1727. הם לחמו בספרדים ובפורטוגלים וגירשום בהדרגה ממרוקו.

שבתי צבי: בשנות השישים של המאה ה-17 הגיעו ידיעות למרוקו באמצעות שלוחי ארץ-ישראל על הופעתו של שבתי צבי, ונוצרו תסיסה וחילוקי דעות בין החכמים באשר לשאלת משיחיותו. שירים שחוכרו לכבוד שבתי צבי היו מושרים בפי ההמון. בשנת תכ"ח (1668) ביטלו את צום ט' באב וקבעוהו יום שמחה, וכל מי שצם הוחרם. המנהג הנפוץ בכמה קהילות עד היום להקל במנהגי האבלות בשעות אחר-הצהריים של ט' באב, הקלה הבאה לידי ביטוי בין השאר ברחצה ובקניית מתנות בשעות אלה, הוא שריד מהאמונה בשבתי צבי. גם בדורות הבאים ציפו לבוא המשיח, כך היה בשנים 1672, 1816 ו-1825.

ימי מוחמד אבן עבדאללה (1757-1790): שלושים שנות מהומות וחוסר יציבות היו במרוקו עד שעלה מוחמד אבן עבדאללה. הוא הצליח להשיג יציבות מדינית, ובכוח צבאו הנאמן דיכא מרידות; הכיר בחשיבותם של קשרי מסחר עם מדינות זרות, וכך הביא לידי גשוג כלכלי; חתם על הסכמים עם בריטניה ב-1760, עם ספרד ב-1765, עם צרפת ב-1767 ועם ארצות-הברית ב-1786. ההסכמים כללו תנאים להסדרת חופש התנועה, זכויות הסוחרים הזרים וגובה המכס על סחורות יבוא ויצוא. יהודים בערי הנמל השתלבו במערכת מסחרית זו ועסקו בייצוא בקר וחומרי גלם, כמו עורות וצמר, ובייבוא מוצרים מוגמרים, בהם נשק ותחמושת. מוחמד אבן עבדאללה יזם בניית נמל חדש במוגדור על חורבותיה של עיר פורטוגלית, ופיתח אותו בתור נמל לייצוא חומרי

נשים יהודיות במרוקו

גלם מדרום-מרוקו לנמלי אירופה. הוא גירש את הפורטוגלים האחרונים ממרוקו ב-1769. מינה יהודים לתורגמנים, למזכירים ולממלאי שליחויות דיפלומטיות באירופה. בתקופתו שירתו יהודים ממרוקו כתורגמנים וכסגני-קונסולים בשירות הקונסוליות של מדינות אירופה.¹

יזיד: לאחר מותו של מוחמד ב-11 באפריל 1790 ירש את כיסאו בנו יזיד ושלט עד 1792. במקורות עבריים הוא מכונה 'המזיד' באשר 22 חודשי שלטונו היו ימים אפלים ליהודים. הוא אנס יהודים להתאסלם. בפאס ציווה להרוס בתי כנסיות ולחלל ספרי תורה. בנה מסגד במלאח. יהודים נרצחו ונשים נאנסו.²

אחיו סולימאן השני (1792-1822): הצטיין במעשי חסד ובבניית בנייני ציבור, וזכה לכינוי 'הצדיק' או 'המשקם'. ביטל את גזרות קודמו, וליהודים שהתאסלמו הותר לחזור ליהדות. המסגד שנבנה במלאח נהרס. ב-1807-1808 ציווה על יהודי סלא, מוגדור, רבאט ותיטואן להתגורר במלאח. הוא העסיק יהודים בשירותו. גזברו בטנג'יר היה אברהם סיקסו, משה עסולי היה ממונה על המכס בנמל טנג'יר, שמואל קוריאט היה הספק של הסולטאן משנת 1818, חוכר מסים וגזבר בתיטואן. יהודה בן עוליל מגיברלטר כיהן בתור קונסול של הסולטאן בגיברלטר.³

עבד ארחמאן השני (1822-1859): בימיו התגלתה חולשתה של מרוקו מול מדינות אירופה. ב-1828 הטילה בריטניה מצור על טנג'יר, והערים תיטואן, ארזילה, לאראש ורבאט הופגזו על-ידי הצי של אוסטריה בתגובה להתקפות פיראטים מרוקאים על אניותיה. לאחר שהסולטאן דרש פיצויים בגין הנזק, נשלחה משלחת מאוסטריה לשאת ולתת על הסכם שלום. ההסכם נחתם במרס 1830, ויהודה בן עוליל הנ"ל חתום עליו. הוא גם ניהל משא-ומתן בשם הסולטאן עם שוודיה, עם נורווגיה, עם דנמרק ועם בלגיה. הסולטאן חתם על הסכמים מסחריים: עם פורטוגל ב-1823, עם אנגליה ב-1824 וב-1827; עם סרדיניה, צרפת וספרד ב-1825; עם ארצות-הברית ב-1836; עם שוודיה ודנמרק ב-1844.

הסולטאן מינה סוחר ממראכש ושמו מאיר כהן מקנין למוכס בנמל טנג'יר, ולאחר-מכן לשליח הסולטאן לבריטניה. לפי בקשתו של יהודה בן עוליל, התיר הסולטאן לבנות מחדש את בתי-הכנסת שנהרסו ב-1820.

ב-1836 פנו יהודי פאס לסולטאן בבקשה להרשות להם לבנות בית-מרחץ ציבורי,

1 מבחר סקירות על חיי היהודים במרוקו: הטל אברהם, יהדות צפון אפריקה — ביבליוגראפיה, תשנ"ג; טולידאנו יעקב משה, תרע"א; הירשברג, תשי"ז; תשכ"ה; עובדיה דוד, תשל"ה-תשמ"ה; תשל"ט; שוראקי, 1975; בר אשר, תשל"ז; זעפראני, תשמ"ו; בשן, תשנ"ו; 2000; היהודים, תשס"ד; Stillman N., 1979, Ed.; Miège, 1961-1963; 'Muhammad Ibn AbdAllah' *EF*², VII.

2 בניהו, תשנ"ג, עמ' 157-172; Stillman N., 1978;

3 Colin, *EF*¹, VII, pp. 527-529

מבוא

כי אינם רשאים לרחוץ בזה של המוסלמים. בעקבות חוות הדעת של חכמי האסלאם היתה התשובה שלילית.⁴ בשנים שלאחר מכן נתקלו יהודים בהגבלה זו גם בערים אחרות.

מלחמת צרפת-מרוקו (1844): לאחר שכבשה צרפת את אלג'יר ב-1830 גברה המתיחות בין צרפת למרוקו, שכן מרוקו נתנה מקלט לעבד אלקאדר (1808-1883), שמרד בצרפת, ותמכה בו. במשא-ומתן בין ממשלות מרוקו וצרפת ייצג את האינטרסים של צרפת היהודי דוד בן חיים אזנקוט (נפטר ב-1875), אך המשא-ומתן נכשל, וב-1844 פרצה מלחמה ביניהן. צי צרפת הפגז את הערים טנג'יר ומוגדור. יהודי טנג'יר ניצלו וקבעו את יום כ"א במנחם-אב 'פורים דה לה בומבס', ואף חוברה מגילה לזכר אירוע זה. במוגדור סבלו יהודים אבדות. צבא הסולטאן ניגף בקרב איסלי ב-14 באוגוסט. נחתם הסכם שלום, והסולטאן אישרו ב-5 באוקטובר 1844. יהודי מרוקו נחשדו בתמיכה בצרפת, ומעמדם הורע.⁵

אחד האישים שזיזם סיוע לנפגעים במוגדור היה הרב יוסף בן אהרן אלמאליה (1809-1886). הוא כיהן כדיין בעיר זו משנת 1840, וכן היה סוחר וסוכן קונסולרי. בסוף ימיו היה סגן-קונסול של אוסטריה.⁶

בעקבות מלחמה זו התערבו יהודי אירופה לראשונה למען אחיהם שבמרוקו. משה מונטיפיורי (1784-1885), שכיהן כנשיא ועד שליחי הקהילות באנגליה מ-1835 עד 1874, פנה לסולטאן בבקשה שיוציא 'ט'היר שריפי' (צו מלכותי) להגנת היהודים. בלונדון הוקם ועד פעולה, וזה יסד קרן ושמה Morocco Relief Fund לעזרת היהודים הסובלים. בשנים שלאחר-מכן תמכה הקרן גם בחינוך יהודי.

מוחמד הרביעי (1859-1873): זמן קצר לאחר עלייתו על כס השלטון פתחה ספרד במלחמה נגד מרוקו. רבים מיהודי תיטואן וטנג'יר ברחו מחשש לגורלם בעת המלחמה, רבים מהם מצאו מקלט בגיברלטר ובאלחזיראס שבספרד. צבא ספרד כבש את תיטואן ב-5 בפברואר 1860. בתיווכה של בריטניה, שחששה מפני התחזקותה של ספרד, נחתם הסכם ב-24 באוקטובר 1861, ותיטואן הוחזרה למרוקו במאי 1862 תמורת תשלום של 20 מיליון דורוס (כ-5 מיליון ליש"ט). חלק מהסכום הלוותה בריטניה למרוקו תמורת משכון תקבולי המכס. כישלוננו של הסולטאן מול ספרד הגביר את הקנאות המוסלמית, וקוציה הופנו גם נגד היהודים.⁷

ב-1860 נשלח מ"ח פיצ'וטו בשליחותה של המועצה הממונה על הקרן הנ"ל בלונדון לגיברלטר ולמרוקו כדי לבדוק את מצב הפליטים ולהציע דרכי פעולה

Paquignon, 1909 4

Cossé Brisac 5

בשן, אביב 1998, עמ' 5-8. 6

Pellat, *EP*², VII על יחסי מרוקו עם בריטניה בשנים 1830-1865 : Flournoy, 1935 7

נשים יהודיות במרוקו

לשיפור מצבם של יהודי מרוקו בכלל. בדוח תיאר את מצבם העגום – את היחס המשפיל של הממשל ושל האוכלוסייה ליהודים, את עוניים ואת בורותם. מסקנתו היתה שיש להקים מערכת חינוך מודרנית, ובכך ראה את המפתח להתקדמותם.⁸ באותה שנה נוסדה בפריס חברת 'כל ישראל חברים' (Alliance Israélite Universelle), וב-1871 בלונדון – האגודה המקבילה ושמה 'אגודת אחים' (Anglo-Jewish Association). אגודות אלה שמו להן למטרה לפעול למען שוויון זכויות ולמען קדמה תרבותית של היהודים חסרי הזכויות בארצות שונות. כשהגיעו תלונות על פגיעות שרירותיות על-ידי מושלים, הפעילו האגודות את ממשלת צרפת ואת ממשלת בריטניה כדי ללחוץ על הסולטאן לחדול מן ההתנכלויות.⁹ באוקטובר 1863 הגיעו ידיעות מגיברלטר ללונדון על הסכנות הנשקפות ליהודי מרוקו בעקבות עלילה כי יהודים בסאפי הרעילו גובה מכס ספרדי. עוד נודע כי שניים מהיהודים הנאשמים הוצאו להורג. הודות להתערבותו של מונטיפיורי ניצלו חייהם של שני נאשמים אחרים. הוא יצא לפגישה עם הסולטאן, וב-1 בפברואר 1863 מסר לו מכתב (מנוסח בזהירות כדי לא לפגוע בו), וביקש שיוציא הוראות למושלים לשמירת ביטחונם של היהודים. בתגובה לכך הוציא הסולטאן הצהרה ב-5 באותו חודש, ובה נאמר, שפקד על כל המושלים ועל משרתיו לנהוג במידת החסד, הצדק והשוויון כלפי היהודים; שאין לפגוע לא בגופם ולא ברכושם; שלא יאלצו לעבוד בכפייה; ושיינתן פיצוי כספי לעבודתם.¹⁰ בפועל לא חל כל שיפור במצבם של יהודי מרוקו.

בימי שלטונו של מוחמד הרביעי נערכו הסכמים מסחריים בינו ובין מדינות אירופה. בעקבות הסכמים אלו הוגברה הפעילות המסחרית, וגם יהודים השתלבו בה. ההסכמים נחתמו ב-1856 עם בריטניה, ב-1858 עם הולנד, ב-1861 עם ספרד, ב-1862 עם בלגיה, ב-1863 עם צרפת (זו זכתה לתנאים טובים מאלה של בריטניה), ואחר-כך גם עם גרמניה ועם ארצות-הברית. כל אלה התחרו על השפעה והשליטה במרוקו.

חסן הראשון (1873-1894): ימי שלטונו התאפיינו במערכות צבאיות נגד שבטים מתמרדים ובמשבר כלכלי עקב בצורת בשנים 1878-1884. גם יהודים סבלו מחסור, ונעזרו בתרומות של האגודות היהודיות שנדונו לעיל ובמשפחת רוטשילד. גרמניה הביסה את צרפת ב-1871 ושאפה להשיג אחיזה באפריקה, וב-1873 פתחה נציגות בטנג'יר. ב-1890 נחתם הסכם מסחרי בין גרמניה למרוקו, ונפתח קו אניות ביניהן. לאחר שכבשה צרפת את תוניסיה ב-1881, עשתה מאמצים להשתלט גם על מרוקו.

Picciotto, 1861 8

Leven, 1911-1920; Laskier, 1983 9

Littman, 1985 10

מבוא

בשנות התשעים עלתה השפעת צרפת. חסן חזר על ההבטחה שנתן קודמו למונטיפיורי, אבל זו נשארה על הנייר, ובפועל גברו ההתנכלויות.¹¹

החסות: בעקבות התרחבות המסחר עם מרוקו במאה ה-19 דאגו מדינות אירופה וארצות-הברית לכך שסוחריהן ונציגיהן לא יהיו נתונים למרות הממשל, ובכלל זה תשלום מסים והגבלות שונות. בנוסף לסגל הדיפלומטי, זכו לחסותן גם האזרחים הזרים של המדינות שחתמו על ההסכמים. לפי הסכמים אלה, היו שני סוגים של בעלי חסות: (א) נתינים מקומיים שהועסקו מטעם משרדי הקונסוליות. (ב) מתווכים מקומיים שהועסקו מטעם הסוחרים הזרים, ולכל אחד זכות לשני מתווכים בכל סניף. תעודת החסות העניקה שחרור ממסים לשלטונות, שחרור משירות צבאי ואי-כפיפות למרות השיפוט המוסלמי. החסות היתה בתוקף רק לתקופת השירות, ולא עברה בירושה (פרט למשפחת בן שימול, ששירתה את צרפת במשך דורות בתור תורגמנים). בפועל נהנו מהחסות לא רק יהודים שהיו זכאים לכך מכוח ההסכמים, אלא גם יהודים אמידים שרכשו תעודות חסות. ועוד יתרונות היו לבעליהן של תעודות אלה: לא חלו עליהם לא ההגבלות שב'תנאי עומר' (להלן עמ' 17) ולא ההשפלות הרירותיות של מושלים מקומיים; ואם נפגעו, זכו להגנתו של הקונסול שממנו קנו או קיבלו את תעודת החסות.¹²

ועידת מדריד התכנסה במאי 1880 בהשתתפות נציגי 14 מדינות אירופה, בנוסף לארצות-הברית ולמרוקו, ודנה בין השאר בנושא תעודות החסות. מספרם של בעלי החסות גדל, והסולטאן חסן הראשון לא ראה בעין יפה תופעה זו, ואילו האגודות היהודיות בפריס ובלונדון וכן עשירי היהודים במרוקו היו שבעי-רצון ממצב זה ותמכו בהגדלת מספרם של מקבלי החסות, כדי להימנע מההגבלות וההתנכלויות של המוסלמים. בהחלטות הוועידה חלה החמרה בתנאים לקבלת החסות. אחת מהן היתה שמי שעזב את מרוקו וקיבל אזרחות זרה וחזר למרוקו, נעשה שוב נתין מרוקאי לאחר זמן מסוים. בוועידה נדונה גם בעיית חופש הדת לנתינים הלא-מוסלמים, ומוחמד בארגאש, הוויזיר לענייני חוץ של הסולטאן, הבטיח שחופש הדת מובטח לבני כל הדתות.¹³

בתקופה זו חלה הרעה במצב היהודים עקב עריצותם של מושלים מקומיים, והם

11 Le Tourneau, 'Mawlāy Al- Ḥasan Abū 'Alī'

12 מבחר ביבליוגרפי על החסות: Miège, FO 413/4; Wendel, 1930; Cruickshank, 1935; 1961-1963, III, pp. 263-292; Kenbib, 1980, 1984

13 FO 413/4; FO 99/363; *BAIU*, 1880, I, pp. 33-36; *JC*, 1880, 19 March; 16, 20, April; 14, 21, 28 May; 4, 11 June; 2, 9, 23, 30 July; 25 Aug; Morel, 1912, pp. 221-227; Wolf, 1919, pp. 90-99; Medlicott, 1956, pp. 113-134; Hall, 1971, pp. 221-229; Miège, 1961-1963, III, pp. 277-292; Parsons, 1976, pp. 63-86; Leibovici, 1984, pp. 130-139; Landenberger, 1981, pp. 76-108. דיווח על מהלך הוועידה ושמונה-עשר סעיפי החלטותיה ב-3 ביולי ואישורן ב-1 במאי 1881: FO 99/273,363.

נשים יהודיות במרוקו

נפלו קרבן לעלילות, לגירושים, להתנפלויות על רבנים יהודיים, לשוד ולרצח בדרכים. המידע על תופעות אלה הגיע לכי"ח ול'אגודת אחים'. אגודה זו יחד עם ועד שליחי הקהילות באנגליה הגישו ב-3 בפברואר 1888 תזכיר לממשלת בריטניה ובו 27 סעיפים של השפלות והגבלות החלות על יהודי מרוקו, חלקן אינן מעוגנות ב'תנאי עומר'. אלה כוללות בין השאר תשלומים מיוחדים, עבודות כפוויות, הגבלות כלכליות, החובה לחלוץ נעליים ביציאה מהמלאח, פגיעות בחופש הדת ועוד.¹⁴ לסולטאן היו גם קשרים חיוביים עם יהודים. בהתחשבו בשנות הבצורת שקדמו ל-1887 ויתר הסולטאן ליהודי מראכש על מס הגולגולת שהיו חייבים לו בעבור שמונה שנים. לאות תודה מסרה לו משלחת של רבני העיר נוסח תפילה לשלומם בערבית, שחברה לכבודו.

עבד אלעזיז הרביעי (1894-1908): לאחר שחסן הראשון נהרג בקרב ב-9 ביוני 1894 הוכרז בנו בן ה-14 סולטאן באישור חכמי הדת, אך בפועל שלט ראש הוויזרים בור-אחמד. הסולטאן היה בעל אוריינטציה אירופית וסובלני כלפי יהודים. ב-1904, לאחר שמשלחת של רבנים פנתה אליו, פקד לחלק מזון גם ליהודים. בשנות שלטונו הידרדר המצב הכלכלי והיתה אי-יציבות, שהתבטאה בקרבות בין שבטים יריבים, וביניהם לבין צבא הסולטאן. היהודים סבלו ממצב זה. ב-1903 הותקף המלאח במכנאס, אך יושביו הדפו בנשקם את המתנפלים, והיה בזה חידוש. האנרכיה הגבירה את מעורבותן של מדינות אירופה ובייחוד של צרפת, וצבא צרפת חדר בהדרגה למרוקו. העיר הראשונה שכבש היתה ברקנה שבצפון-מזרח מרוקו. ביולי 1905 הסכימו ממשלות צרפת וגרמניה לקיים ועידה בעניין מרוקו, ושנה לאחר-מכן כונסה ועידת אלחזיראס, שסללה את הדרך למשטר החסות של ספרד וצרפת על מרוקו החל ב-1912 ואילך.¹⁵

שיעור היהודים באוכלוסייה: רוב היהודים חיו בערים, ומיעוטם – בעיקר בהרי האטלס ובעמקיו – חיו בכפרים. היו מקומות שבהם היה שיעורם באוכלוסייה ניכר. בסלא ב-1807 היה שיעור היהודים 10% מתוך 1,500 נפש. בשנות השמונים והתשעים עלה שיעורם. שרל פוקו (Foucauld), קצין צרפתי שסייר במרוקו בשנים 1883-1884 מחופש ליהודי, כתב כי בדבדו שבצפון-מזרח מרוקו 1,500 מתוך 2,000 תושבים הם יהודים. במוגדור במשך כמאה שנים היו יותר ממחצית התושבים יהודים. במאה ה-19 היה מספרם 10,000 עד 12,000. בתחילת המאה ה-20 היו היהודים בערים טנג'יר, מראכש וצפרו רבע עד שליש מכלל האוכלוסייה.

מעמדם המשפטי של היהודים: אדריס הראשון ביסס את נחיתות הד'מי (בן חסות

14 *AJA*, 1888, pp. 24-26; בת יאור, 1985, מס' 79-55; שנער, תש"ס. בשן, יהודי פאס, תשס"ג, עמ' יא-יט.

15 *Le Torneau*, *EP*², I, pp. 57-58; *Du Taillis*, 1905, pp. 273-287; *Terrase*, II, 1950, pp. 380-400

מבוא

יהודי או נוצרי) ובעקבותיו הלכו שאר הסולטאנים, שכמוהו היו 'שריפים'. הם היו חייבים ביתר הקפדה על ביצוע התנאים המעוגנים בקוראן. בסורת התשובה (פסוק 29) נאמר כי המאמינים ב'ספר' (התנ"ך), יהודים ונוצרים, רשאים להיות תחת שלטון מוסלמי בתנאי שישלמו מס גולגולת ויהיו שפלים. המס הוא תשלום תמורת הגנה על חייהם, וביטוי סמלי לכניעה. תמורת זאת מובטחים חייהם וחירותם הדתית והקהילתית. ההשפלה מצאה את ביטויה ב'תנאי עומר', המצויים בנוסחים שונים והכוללים שורה של הגבלות, לדוגמה: אין לבנות בתי-כנסת שאין להם יסוד טרום-אסלאמי; אין לשים ללעג את הקוראן ולא לזייפו ולא לפגוע בנביא; אסור להם ללמד את ילדיהם את הקוראן ולא ללמוד ערבית; לא יתנו מחסה למרגלים, לא יקנו עבד או שפחה מוסלמים, ולא יעסיקו משרת מוסלמי; לא ישתו משקה חריף בפומבי, ולא ימכרו למוסלמי משקה חריף, נבלה או חזיר; עליהם לכבד מוסלמים, ולא לרמותם; יש לארח עוברי-אורח מוסלמים במשך שלושה ימים; אין להיקרא בשמות ובכינויים מוסלמיים, ואין להידמות בלבושם ובתסרוקתם למוסלמים, אלא ללבוש בגדים שונים בצבעם ובטיבם מבגדיהם של המוסלמים; אסור להם לשאת נשק ולא לרכוב על סוסים; בתייהם לא יהיו גבוהים מבתייהם של המוסלמים; לא ירימו קול בכנסיותיהם, ולא ייראו עם צלבים בפומבי; לא יועסקו כפקידי השלטון ולא במשרה המעניקה להם שררה על מוסלמי.

כל העובר על אחד הסעיפים האלה פוקעת זכותו להגנה על חייו ולביטחון רכשו. לא כל התנאים בוצעו בעקיבות, אבל היו הגבלות והשפלות חדשות בהתאם לרצונו של כל סולטאן.

מעמד היהודים בין הברברים היה שונה ממעמדם תחת הסולטאנים. היהודים נהנו מחסותם של פטרונים, שהיו ראשי משפחות או ראשי שבטים, ומעמדם היה מבוסס על אמנה פולחנית שקשרה את היהודי לאדון השבט. הביטוי הסמלי לכך הוא ב'דביחה' – כלומר שור או כבש שהקריבו היהודים. תמורת זאת היו הברברים מחויבים לשמור על חייהם ונקמו במי שפגע בהם.¹⁶

היחסים בין מוסלמים ליהודים במישור העממי: ביחסי האנוש שבין יהודים למוסלמים היו מגמות שליליות וחיוניות. אחד מכינויי הגנאי המקובלים לאדם שהמוסלמי בז לו הוא 'יהודי'. בתודעה העממית היה דמיון בין היהודי והנוצרי לאשה המוסלמית. כשם שזו נחשבה לחלשה, למושפלת, למפוחדת ולטמאה, כך גם היהודי והנוצרי נחשבו לטמאים, ונגיעה בהם היתה עלולה להבריח את ה'ברכה' ולחלל את מה שנחשב קדוש. נאסר עליהם להיכנס לגורן, לגעת במזון. מצויים פתגמים, אמרות

16 הירשברג, תשט"ז; גרבר; שוקד, תש"ם; Chouraqui, 1950; Colin, 'Mellāh', Bashan. Kenbib, 1985. בשן, 2000, עמ' 59-66; יהודי פאס, תשס"ג; חיוב יהודים, תשס"ג; Laskier & Bashan, 2003, pp. 480-481

נשים יהודיות במרוקו

וסיפורים בגנות היהודי כגון: 'היהודי מטמא את הים', 'היהודים מקוללים ומלוכלכים ואין לתת בהם אמון'. עם זאת, היהודי נחשב לפיקח ולמצליח. ההצלחה הכלכלית של היהודים ותדמית העשירים והמלווים בריבית שהוצמדה להם הוסיפה שמן למדורת הקנאה והעוינות.

דימוי המוסלמי בעיני היהודי היה גם הוא שלילי וחיוכי כאחד. הדבר התבטא בפתגמים כמו: 'העושה טובה לערבי משול לזורה מים על פני החול'. בסיפור העממי תוארו המוסלמים כרודפים, אך גם כמגנים, כנוכלים אבל גם כעושי נפלאות. מהסטראוטיפים הדו-צדדיים של המוסלמים והיהודים ניתן להסיק כי הם בוז זה לזה, אבל גם היו זקוקים זה לזה. עם זאת במישור האישי ובאמונות עממיות משותפות היה דו-קיום בין יהודים למוסלמים. בעתות של בצורת, מגפות ומכות מידי שמים היו מוסלמים פונים לצדיקים יהודים בבקשה שיתפללו למענם כדי לפתוח שערי שמים. מצויים קברים קדושים המשותפים ליהודים ולמוסלמים.¹⁷

חיי הקהילה: במרכז החיים עמד בית-הכנסת. הוא היה בדרך-כלל בבעלות פרטית, וכך עקפו את האיסור על פתיחת בתי-כנסת ציבוריים. שם גם למדו הילדים תורה, ובמקומות אחדים נערכו בבית-הכנסת גם ישיבות של בית-הדין. בראש הקהילה עמד 'נגיד' שנבחר מתוך 'טובי הקהל'. הוא ייצג את האינטרסים של הקהילה כלפי השלטונות, ואלה ראו בו את האחראי לתשלום מס הגולגולת לשלטונות ולמילוי 'תנאי עומר'. היו לו סמכויות ענישה כלפי עבריינים, והוא השתתף בהתקנת תקנות עם בית-הדין. משך כהונתם של הנגידים לא היה קבוע, וניתן לפטרם ולבחור אדם אחר. בית-הדין דן בכל תחומי החיים, ונחשב לבית-הדין הגדול, כלומר לא היה אפשר לערער בפני בית-דין אחר. לדיין היו סמכויות ענישה, המלקות היו תחליף לעונש מוות. הקהילה גבתה מסים ישירים ועקיפים, שהיו מוטלים על מצרכים כשרים. היה זה נושא לוויכוחים באשר תלמידי חכמים היו פטורים ממסים גם אם היו אמידים, והיו שהתקוממו נגד פטור זה. על הקהילה היה לדאוג לעניים המקומיים ולפליטים, לפדיונם של שבויים ולשלוחי ארץ-ישראל שקיבצו תרומות לערי הקודש.¹⁸

החינוך המסורתי: בנים נשלחו ל'צלא' (המקביל ל'חדר' באירופה), שהיה בבעלות פרטית, בהגיעם לגיל 3 עד 5, ולמדו בו כמה שנים עד שידעו להתפלל ולקרוא בתורה. ההורים היו משלמים שכר-לימוד למלמד לפי יכולתם, ובעד ילדים יתומים שילמה הקהילה. התנאים הפיזיים של הצלא היו עלובים, והישגי הילדים — דלים. בתקנה במכנאס בשנת תפ"א (1721) נאמר שבגלל לחץ כלכלי הוציאו הורים את ילדיהם

17 בר אשר, 'היחסים'; Stillman N., 1975

18 בר אשר, קווים כלליים, תש"ם; תש"ן; תשנ"א; דשן, תשמ"ג; עמאר מרדכי, תשנ"ו; Zafrani, 1972; Deshen, 1989; בשן, 2000, עמ' 73-101.

מבוא

מבית-הספר קודם שידעו לקרוא 'קריאת שמע' ולהתפלל, אבל התקנה אסרה על אומנים להעסיק ילדים 'עד שיתחנכו במצות ציצית ותפילין'.

השינוי במערכת החינוך חל ביוזמתה של חברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח) – בשנת 1862 בתיטואן ובשנים שלאחר-מכן בשאר הערים. עד 1912 הוקמו בתי-ספר ב-15 ערים. כדי לקבל את תמיכת ההורים והחכמים שולבו לימודי קודש בתכנית הלימודים. המורים והמנהלים ראו את עצמם שליחי הציוויליזציה ולחמו, בין השאר, בנישואי בוסר ובאמונות תפלות.¹⁹

עולם התורה: רק תלמידים מעטים המשיכו בשיבות. לימוד תורה ברמה גבוהה היה בדרך-כלל נחלתן של משפחות חכמים, ומסורת הלימוד עברה מדור לדור. החכמים עסקו בדיינות, בשחיטה, בהרבצת תורה ובכתיבת חיבורים. הם היו בדרך-כלל אנשי אשכולות וחיברו פירושים לתנ"ך ולתלמוד, תשובות לשאלות בהלכה, תיאור מנהגים, דברי קבלה, פיוטים ועוד. חיבוריהם הודפסו באיטליה ובמקומות אחרים באירופה, ורק בתחילת המאה ה-20 הוחל בהדפסת ספרים עבריים במרוקו.²⁰

מנהגים עממיים: בחברה היתה השפעה רבה של הקבלה, ובעקבותיה רווחו מנהגים שונים. נפוצה היתה האמונה בכוחם של צדיקים בחייהם וגם אחרי מותם. אנשים ונשים היו פונים אליהם בעת מצוקתם: חולים שביקשו רפואה, נערה שחיפשה חתן, נשואה שביקשה פרי-בטן. בימי הזיכרון לפטירתם, או בל"ג בעומר אם יום הפטירה אינו ידוע, היו רבים עולים עם נשותיהם וילדיהם לקברם גם אם הוא רחוק, ושוהים במקום ימים או שבועות. גם אמונה בשדים ובעין רעה היתה נפוצה, ונדרשו אמצעים להגנה מפניהם, בין היתר – קמיעות.²¹

חיי הכלכלה: רוב היהודים עסקו באומנויות ובמסחר זעיר. מהם שנדדו בין אוהלי הכפרים וחזרו לשבתות או רק לחגים. יהודים שחיו בין הברברים בעמקים הפוריים שבין הרי האטלס עסקו גם בחקלאות ובגידול צאן. רק יהודים מעטים היו אמידים – אלה שסחרו עם זרים בייבוא או בייצוא, סוכנים ותורגמנים, וכן המקורבים לממשל

19 התקנה במכנאס בשנת תפ"א: א' אנקאווא, תרל"א, ח"ב, סי' קמו; זעפראני, תשל"ב; תשמ"ב; טויטו, תשמ"ב; Zafrani, 1969. החינוך המודרני: Laskier, 1981; Leven, 1911-1920; Navon, 1935; רודריג, תשנ"א; בשן, 2000, עמ' 262-268.

20 בן נאיים יוסף, תרצ"א; זעפראני, תשל"ז; עמאר משה, תשל"ט, תש"ס; הטל, תש"ס; חלמיש, תש"ס; תשמ"ג; בנטוב, תשמ"ג; תשס"א; עובדיה, תשמ"ה; דהן, תשנ"ב; תדגי, תשנ"ד; שיטריט, תשנ"ט; בן חסין, תשנ"ט; בר אשר, תשנ"ט; תשס"א.

21 אופנשלאק, 1950; שטאל, תש"ס; שנער, תשמ"ב; חזן, תשמ"ב; בן עמי, תשמ"ד; בן נאיים יוסף, תשמ"ז; נגאל, תשמ"ג; מרציאנו, תשמ"ג; בן שמחון, תשנ"א; סטילמן נועם וידידה, תשנ"א; Stillman Yedida, 1980; Stillman Norman, 1982; בשן, 2000, עמ' 113-157.

נשים יהודיות במרוקו

המקומי והמרכזי. העניות גברה גם בגלל שנות בצורת, שנמשכו לעתים שנתיים יותר.²²

מעמד האשה וחיי המשפחה: החברה במרוקו היא פטריארכלית, ובה הגבר הזקן עומד בראש המשפחה. מעמדה של האשה היהודייה היה נחות לעומת מעמד הגבר, אם כי הפער בין מעמד האשה למעמד הגבר היה גדול יותר בחברה המוסלמית. עד פתיחת בתי-הספר של כ"ח ב-1862 לא ידעה האשה קרוא וכתוב ולא למדה, כי הלימוד נועד לבנים, כדי לאפשר להם להתפלל וללמוד תורה, ואילו האשה אינה חייבת במצוות אלה. נשים היו שרות ומקוננות, והיו בהן צדיקות ולמדניות ואפילו משוררת, אבל אלה היו חריגות. למרות מצב זה היו נשים שגילו יוזמה כלכלית, ופנו לממשל בעת הצורך. הורים ורבנים הסכימו לשלוח את הבנות לבתי-הספר, כדי שילמדו מלאכות המועילות למשפחה והמשמשות מקור הכנסה, וכן משום שראו בחינוך בבתי-ספר יהודיים הגנה מפני בתי-הספר של המיסיון, שנערות יהודיות פתו ללמוד בהם. במאות ה-19 וה-20 היו מחנכות דגולות, שעסקו גם בעבודה ציבורית סוציאלית.

האשה האידאלית מנקודת מבטם של הגברים היא האשה הנאמנה לבעלה, המכבדת אותו ואת הוריו והממלאת חובותיה. היא חרוצה, מסתפקת במועט, מנהלת את הבית לפי דיני התורה, מדריכה את ילדיה ליושר ולדרך ארץ, וכן צנועה, ורק לעתים רחוקות יוצאת מן הבית, למטרות חיוניות בלבד. בחוץ נשקפו לה סכנות של אונס או של חטיפה על-ידי מוסלמים – הללו חמדו נערות יהודיות שנחשבו ליפות. שלא כמוסלמית, נאסר על היהודייה לכסות את פניה בצאתה לרחוב, וכך היתה חשופה לעיני זרים.

הורים נהגו לשדך את בנותיהם בהיותן בנות 3-8 שנים; הן נכנסו לחופה בגיל 11-12, והרו מיד כשהגיעו לבגרות מינית. הנישואין היו בדרך-כלל בין קרובי משפחה או בין בני אותו מעמד כלכלי וחברתי. החגיגות סביב החתונה היו מלוות בסעודות לפני החופה ואחריה נמשכו שבועות, ולכן העיקו על בעלי הכנסות נמוכות. מדי פעם בפעם תיקנו החכמים תקנות לצמצום מספר המוזמנים והמנות, אבל אלה לא בוצעו. הנדוניה שהביאה האשה מבית אביה היתה שייכת לה בלבד, ולא היתה לבעל רשות ליהנות ממנה, אלא בהסכמתה. בכתובה התחייב הבעל שלא לשאת אשה שנייה, אלא ברשות הראשונה. זכות זו פקעה אם היתה האשה עקרה במשך עשר שנים לפחות, או שילדה רק בנות, והבעל רצה גם בנים. היו מקרים מועטים של נשיאת אשה שלישית. הפירון וההמשכיות היו נושא מרכזי בחיי המשפחה גם משום

22 אלמאליח אברהם, תשכ"ה; בנטוב, תשכ"ו; בשן, 'יהודי המגרב'; 'אומנים יהודים'; 'יהודים בתפקידים דיפלומטיים'; סטילמן ידידה, תשמ"ד; שרוטר, תשמ"ד; אביטבול, תשנ"ד;

Goldberg; Schroeter, 1988

מבוא

שתמותת התינוקות היתה גבוהה, והיה חשש שלא יישאר זכר למשפחה. אשה שלא הרתה היתה משתמשת באמצעים מאגיים, בסגולות ובקמיעות, פונה למכשפים ולצדיקים חיים או עולה לקבריהם של צדיקים שנפטרו.

זוגות צעירים גרו בדרך-כלל בבית הורי החתן, וכך נוצרו מתחים. לקראת סוף המאה ה-19 נטו חכמים לאפשר לזוגות הצעירים לנטוש את בית ההורים ולגור בבית נפרד. בכתובה היה הבעל מתחייב שישולם סכום מסוים לאשתו אם יגרשה או אם ימות.

אשה שלא מילאה את חובותיה על-פי הדין היתה צפויה לגירושין ולהפסד כתובתה. לפי תקנות קשטיליה, שחכמי מרוקו קיבלו, היתה האשה חולקת עם בניה בירושת בעלה.

האשה לא נדרשה בדרך-כלל לסייע בפרנסת המשפחה; היא היתה תופרת, רוקמת וסורגת לצורכי הבית, ולעתים למכירה. לפי הדין מעשי ידיה שייכים לבעל, אלא אם הותנה אחרת בכתובה. רק אם שהה הבעל זמן רב מחוץ לבית, או נעלם, או אם גורשה האשה או התאלמנה, היתה עובדת גם מחוץ לביתה. בזמן החדש עלה מספר הנשים שעבדו מחוץ לביתהן לשם סיוע בפרנסת המשפחה, ולעתים הן תרמו חלק מההכנסות למטרות ציבוריות.²³

23 בנסימון-דונת, תשכ"ב; בן עמי, תש"ל; סטילמן ידידה, תש"ם; שיטרית, תש"ם; תשנ"ג; תשנ"ט; בשן, תשל"ו; תשמ"א; תשנ"ו; 2000, עמ' 189-266; נשות חיל, תשס"ד; כלפון-סטילמן ידידה; משלוב, תשמ"ו; וייך-שחק, תשמ"ז; וסרפל רחל, 1987; תשנ"ה; עמאר משה, תשמ"ט; תש"ן; מלול, תשנ"א; שטאל, תשנ"ג; אברמסון, תשנ"ה; שיטרית, תשס"ג; Jacobs, 1956; Ben-Ami, 1974; Stillman Yedida, 1980; Bensadon, 1982; Deshen, 1983; Bendelac, 1986